

OCENE IN POROČILA

Hans J. Schütz, *Verbotene Bücher. Eine Geschichte der Zensur von Homer bis Henry Miller*. München : Beck, 1990. 217 strani.

Ko se je pred leti vpliven politik, ki je sebe imenoval »vojak revolucije«, zavzel za to, da oblast v Sloveniji odgovarja političnim nasprotnikom zgolj z besedo, je marsikdo verjel njegovi »originalni« misli »s knjigo proti knjigi«. Seveda je šlo za prevvaro in tej misli je lahko nasedel le človek, ki je menil, da se je začela zgodovina s postavitvijo socialističnega družbenega reda. Ne glede na to, da so besedne zveze »vojak revolucije« in »s knjigo proti knjigi« popolnoma izključujoče, je tudi misel »s knjigo proti knjigi« zelo stara. Ker je bil naš »vojak revolucije« inkvizicijski svečenik socializma, spomnimo le na nekaj primerov, ki so povezani z imenitnimi cerkvenimi možmi. Že v 12. stoletju se je zavzemal sv. Bernard za to, da je potrebno krivoverstvo premagati z dokazovanjem in ne z orožjem (»Capiantur non armis sed argumentis«). Slavna je slika, ki ilustrira misel »s knjigo proti knjigi«: Dominik de Guzman, zagovornik dialoga z verskimi nasprotniki, naj bi sprejel v začetku 13. stoletja izziv nekega heretika. Svoja knjižna dela naj bi oba dala na preizkus »božji sodbi« — vrgla naj bi jih v ogenj. Medtem ko je ogenj upepelil spise krivoverca, je knjiga sv. Dominika ostala nedotaknjena. Tudi Martin Luther se je leta 1522 v eni izmed svojih pridig zavzemal za dialog in moč besede (»Das Wort soll es tun, nicht die Gewalt«): »Izvirno« misel, ki smo jo srečali v razvoju socialistične demokratizacije konec 20. stoletja, najdemo torej že mnogo prej (tudi že v antiki) in praviloma vse do najnovejšega časa takrat, ko se obstoječi družbeni ustroj lomi, bodisi v pozitivno, bodisi v negativno smer.

Slovenci, ki se intenzivno srečujejo s cenzuro vsaj od srede 18. stoletja, so se v tem obdobju srečevali z različnimi mnenji glede svobode tiska, vendar nikoli neposredno z iskrenostjo oblasti, da opusti nadzor nad tiskano ali celo izrečeno besedo. Popustljivost do tega vprašanja lahko zaznamo le kot posledico različnih političnih razmerij in razmer. Leta 1870 so pismeni Slovenci v avstrijskem cesarstvu lahko »občudovali« proglas z naslednjo vsebino: »Njih veličanstvo cesar je sklenil in sklep je v 'Wien. Zeit.' razglašen, vsled katerega se odpuščajo vse kazni in globe in njih nasledki za vse dosedanje tiskovne zločine, pregrehe in prestopne. Drugim političnim hudodelcem se ta milost ni podelila. V Pragi so že izpuščeni uredniki, ki so bili zaprti« (Slovenski gospodar 4/1870, št. 17, str. 67). Po več sto letih politični veljak potegne iz zgodovine zaprašeno misel, jo spolira in jo sporoči preko svojih medijev kot izvirno in kot izraz strpnosti: »S knjigo proti knjigi«. Toda kot nam je pokazal čas, je šlo za potezo nemoči in zavedanja propada lastne moralne podobe in ne tolerance, kot je v prvem trenutku marsikdo mislil. V zadnjem desetletju, ko je pri nas prihajalo do očitnega propadanja oblasti in izgubljanja nadzora nad tiskom, si je namreč oblast krčevito prizadevala ohraniti svojo pozicijo t. i. vodilne sile z novimi cenzurnimi prijemi. S sistemom »demokratizacijskih tokov« so dobili pomembnejšo vlogo sveti družbenih organizacij, ki so bili sestavljeni »na najširši bazi delovnih ljudi in občanov«. S postavljenimi predsedniki in oblikovanimi sveti tako, da prizadeti niso mogli nikoli sami sprejeti odločitev, so pod krinko velikih besed o »polni podpori pluralizmu mnenj« onemogočali sprejetje kakršnihkoli sprememb, ki bi posredno ali neposredno ogrozile družbenopolitični sistem socialističnega samoupravljanja. Prišlo je do akcij oblasti povsod tam, kjer je Beseda lahko zadala politiki rano. Tako npr. pri imenovanju urednikov Nove revije; po več kot dvesto let starem načelu, ki je znano na Slovenskem, »časnikarjem batine — ovaduhom sto zlatnikov« (Kronika slovenskih mest, 4/1937, št. 2), pa je oblast plenila Mladino in zapirala urednike; nazadnje, ko je prišlo do zgodovinsko prelomnega trenutka — svobodnih volitev, pa je oblast »pokupila« vse glavne časnike, prizadevala pa si je ohraniti nadzor nad bastionom pravovernosti — televizijo in radiom. Šlo je dejansko za obupane in zato nevarne prijeme vse šibkejšje oblasti, ki si je prizadevala ohraniti nadzor nad distribucijo besede in s tem ohraniti pravzaprav pravico do cenzure.

S tem uvodom, ki seveda za samo predstavitev knjige niti ni bil nujen, je bil pa po mojem mnenju potreben, sem želel le ponuditi nekaj opornih točk za spoznavanja sprenevedanja prejšnje oblasti, ki je seveda imela za svoje cenzurno početje vse potrebno kritje v (svoji) zakonodaji.

O cenzuri in cenzorjih je že precej obsežna literatura (pri nas bi opozoril le na manj znan članek D. Rupla, Literatura v metežu kulturnega boja (Glasnik Slovenske matice, 6/1982, št. 2), na pričujoče delo Hansa J. Schütza pa opozarjamo zato, ker gre za pregledno in informativno delo. V dvanaajstih, različna obdobja zajemajočih poglavjih, nam avtor poda časovni lok — življenjsko dobo cenzure.

Svoboda literature je bila od rojstva naprej ogrožena, in od nekdanj sta bila tesno povezana cenzura in ogenj. Plameni so požirali ljudi in njihove knjige. Časovna pah-ljača, ki jo razgrinja avtor, nam kaže usodo knjig in njihovo požiganje od antike, preko inkvizicije v srednjem veku do cenzurnega sistema v nacistični Nemčiji ter mesto cenzurne prakse naših dni. V knjigi spoznavamo krivoverce, opozicionalce, kršilce tabu tem, usodo piscev, založnikov in knjigotržcev, ki so se s pogumom na različne načine izogibali in izognili cenzuri. Z izdajo in razširjanjem knjig so dejansko avtorji pomagali bralcem, bralci literaturi in literatura svobodni. Zgodovina cenzure, rojene pravzaprav v istem trenutku kot literatura sama, predstavlja del literarne zgodovine, hkrati pa del splošne zgodovine, ki kaže boj za svobodo duha. Zgodovina upepeljenih knjig je tako tudi zgodovina netolerance in kot taka prav tako »krvava« kot zgodovina vojn.

Knjige so zažigali na Kitajskem, enako tudi že v stari Grčiji in v imperiju starega Rima. Potem ko je krščanstvo postalo državna religija, je to prakso nadaljevala cerkev. Od 4. stoletja je ta linija peljala do inkvizicije srednjega veka in vse do iznajdbe tiska, ko je nastopila nova oblika preganjanja piscev in njihovih del. Papež in cesar sta zahtevala popolno kontrolo nad tiskom in trgovino s knjigami, in ta je ostala vse do začetka 19. stoletja. Leta 1487 je izšla vse krščanstvo obsegajoča bula Inocenca III., ki je prvič podvrгла knjige verski presoji. Vse knjige so morale biti predložene pristojnim škofijskim organom, ki so odločali o usodi posameznega spisa, največkrat s tem v zvezi pa tudi o usodi pisca. Prva cesarska prepoved (Maksimilijan I.) pa je bila izdana leta 1512 za knjigo Johanna Reuchlina, ki je pisal »Judom prijazne in krščanski veri škodljive knjige«. Nastop protestantizma, ki je ogrožal tako katoliškega vladarja kot papeža, je po mnogih prepovedih (policijski redi) in že oblikovanih spisnih »kvarnih« knjig privedel do znamenitega cenzurnega soglasja katoliške cerkve — Seznama prepovedanih knjig (Index librorum prohibitorum) leta 1559 (zadnja uradna izdaja je bila leta 1948). Tako cerkvena kot svetna oblast sta dali v 16. stoletju vsoto potrebno zakonsko osnovo, ki je omogočala nadzor nad tiskano besedo in zagotavljala nemoten nadaljnji obstoj cenzure. Vsa ta skrb za čisto in pravoverno besedo je imela svoje precej opazne učinke, tako npr. na frankfurtski knjižni sejem, ki je deloval od srede 15. stoletja. Podvržen predvsem cesarski cenzurni komisiji od druge polovice 16. stoletja naprej, je sejem vztrajno hiral. Leta 1750 je izdani sejemski knjižni katalog vseboval le 42 nemških, 23 latinskih in 7 francoskih knjig, medtem ko je obsegala knjižna produkcija samo v Nemčiji v istem letu 1350 naslovov.

Prav od srede 18. stoletja je bilo med svobodomislici v Evropi močnejše izpostavljeno vprašanje o opravičenosti obstoja cenzure, in jasna je bila zahteva po svobodni tiska. Toda uresničitev teh želja je bila utopična. Moč cenzure, ki je pravzaprav preprosto ločila med »dobrimi knjigami«, ki so bile državi prijazne in za njo uporabne, in »slabimi knjigami«, ki so bile državi škodljive in sovražne, je počivala na dolgi tradiciji. V 18. stoletju, v katerem je svetila plamenica prosvetljenstva, je prišlo do ogromne produkcije knjig in izredno je oživel časninarstvo. Vendar pa to še vedno ni bil čas svobode raziskovanja, umetnosti, izražanja mnenj, še vedno ni bilo niti neprikrite izmenjave idej. Oblikoval se je literarni trg in pojavil se je že tip svobodnega pisca, toda istočasno je bilo to stoletje tudi stoletje cenzure. Resda ni več prišel na grmado noben avtor, še vedno pa so zažigali dela svetovne literature, politične spise, eseje, »pisma«, teoretične spise o državni ureditvi, vzgojne in filozofske spise. Razdrobljenost nemškega cesarstva in različno gledanje oblasti v posameznih deželah in mestih na to, kaj je dovoljeno, je ustvarjalo vtis, kot da nadzora nad tiskano besedo ni. Leta 1814 je nekdo zapisal za 18. stoletje: »Nemčija je imela vedno polno svobodo tiska, načelno in dejansko. Kar je bilo prepovedano tiskati v Prusiji, se je smelo v Wittenbergu, kar ni bilo dovoljeno v Hamburgu, je bilo v Altoni. Nobena knjiga ni ostala netiskana, nobena nerazširjena.« To je bilo seveda res le statistično, dejansko pa ne. Knjig namreč ni bilo možno povsod kupiti, niti uvoziti. Oblasti so si predvsem prizadevale postaviti jasne meje o koristnem in škodljivem, med progresivno pametjo in duhovno neoprijemljivostjo. Oblasti so razvile neke vrste »prosvetlensko higieno«, za katero je bila zlasti škodljiva fantazija. Prava cenzurna otoplitev je prišla šele z nastopom Jožefa II. Katalog prepovedanih knjig je od prej 5000 naslovov obsegal le še 900 del, v glavnem s pornografsko in očitno ateistično vsebino. Toda kratkotrajno pomladansko obdobje je zajela ponovna ledena doba po smrti liberalnega vladarja in pod vplivom francoske revolucije.

Po francoski revoluciji in zmagi nad Napoleonom se je v Nemčiji in avstrijskem cesarstvu znova začela diskusija o svobodni tiska. Toda iz uradniških polic so potegnili stare zakone o cenzuri, ki jih je na novo organizirana oblast še »obogatila«. Julijska revolucija 1830 in zlasti revolucija 1848, ki je kratkotrajno skorajda ukinila cenzurno represijo, sta šokirali oblastne strukture, in prostor svobode tiska se je pred in po teh dveh letnicah močno zožil. Razvil se je moderni policijski sistem, ki je razpel svojo mrežo po Evropi. K poostreni cenzuri so sedaj spadale policijske šikane, nadzorovanje in ustrahovanje s sistemom konfidentov, agentov, »špiclov« in denunciantov.

Preobrat v novo stoletje in začetek družbe, ki stalno hiti, je bil poln pričakovanj. Začetek pa je bil klavrn. Predvojno in vojno stanje sta svobodi tiska močno krčila prostor. Po prvi svetovni vojni, vendar že v času uveljavljanja in razraščanja ideje nacizma, so nemški pisatelji zapisali: »Kakšno moč pomeni cenzura, smo videli v vojni. Sedaj pa je mir in mi nočemo duhovne represije, ampak svobodo.« Pri omejevanju svobodne besede pa je do zmage nacizma in uvedbi totalne cenzure precej pripomogla zakonodaja weimarske Nemčije. Slaboumnost je dobila svojo polno potrditev v Nemčiji leta 1933, ko so javno sežgali knjige svetovno znanih pisateljev.

Nekaj let po drugi svetovni vojni, potem ko so vojne zmagovalke opustile kontrolo nad mediji, je Nemčija sprejela resnično liberalne zakone glede raznovrstnega tiska. Realno življenje pa je (bilo) zavezano konservativnosti. Sedaj ne nastopa več cenzura v klasičnem pomenu, ampak se oži prostor svobodne objave s privatnimi tožbami proti založnikom in avtorjem, ki žalijo in ogrožajo »nравstvene zakone« ali dobro ime posameznika ali podjetij. Obstaja namreč (večen) problem, kaj je umetnost in do kod sega umetniška svoboda. Pravniki prav gotovo ne morejo odgovoriti na to vprašanje s svojim instrumentarijem, vendar diskusija ostaja odprta; tudi glede tega, kako trdno lahko zagotovi deklarirano popolno svobodo tiska ustavni zakon.

Knjigi je dodana bibliografija splošnih del o cenzuri, med samim tekstom pa je navedena cela vrsta specialnih študij, ki bodisi obravnavajo cenzuro v posameznih zgodovinskih obdobjih, bodisi obravnavajo posamezne probleme cenzure v nekaterih deželah. Vsebina knjige sicer ne odgovarja popolnoma naslovu (od Homerja do Henry Millerja), saj v glavnem spoznamo pregled zgodovine cenzure v Angliji, Franciji, Švici, Avstriji in Nemčiji, ter zlasti od 19. stoletja naprej v Nemčiji, vendar pa spoznamo tudi princip delovanja cenzure, ki je praktično (bil) povsod enak.

Vasko Simoniti

Reinhard Härtel, Die älteren Urkunden des Klosters Moggio (bis 1250).
Wien : ÖAW, 1985. 156 strani.

Dr. Reinhard Härtel že od leta 1979 vodi in pripravlja v okviru Raziskovalnega inštituta za temeljne zgodovinske znanosti pri Univerzi v Gradcu izdajo diplomatarija oglejskega patriarhata. Gre za ogromen projekt najvišjih standardov, za katerega si le redki predstavljajo, koliko arhivov in bibliotek je potrebno obresti, iskati originalne listine, prepise, notarske vpise, regeste in druge oblike, v katerih so se nam posamezni dokumenti ohranili, pritegniti zraven in kontrolirati že izdane vire in konfrontirati vso dotično literaturo. Za kakšne dimenzije gre, najboljše pričča podatek, da je samo v letih 1980—1984 avtor po lastnih besedah obiskal okrog 60 arhivov in bibliotek v Italiji, Jugoslaviji in Avstriji, originalne listine oglejskih patriarhov 12. stoletja pa se npr. nahajajo tudi v Nürnbergu v Nemčiji in v Češkem Krumlovu na Češkem (R. Härtel, *Aggiunte al Codice diplomatico Istriano, Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria XXXII, 1984, 175*).

V okviru predpriprav za to veliko delo je avtor v posebni knjižni obliki izdal tudi najstarejše listine samostana Možac (Moggio) v dolini reke Bele (Fella), v bližini zahodne slovenske etnične meje. Čeprav naj bi predvideni oglejski *codex diplomaticus* obsegal material do 1365, je bilo kot časovna meja pri izdaji možaških listin izbrano leto 1250. Sredina 13. stoletja se zdi na eni strani zaradi smrti cesarja Friderika II. in posledic, ki so temu sledile (začetek interregnuma, konec štaufovske dinastije in obrat politike nemških kraljev in cesarjev od ideje po univerzalnem cesarstvu in obvladovanju Italije), na drugi strani pa zaradi skoraj sočasnega konca obdobja nemških patriarhov v Ogleju (s smrtjo Bertolda Andeškega 1251) kar primerna cezura. Kljub temu seveda ne smemo pretiravati pri apliciranju teh dogodkov na samostan Možac, kajti ta, čeprav ob pomembni trgovski poti med Koroško in Furlanijo (ki pa je bila v prometu med južnonemškim prostorom in Furlanijo manj pomembna kot ona preko Plöckenpassa, ki se je pri Pušji vesi združila s potjo preko Možaca), ni nikoli presegel regionalnega okvira in pomena.

Začetki možaškega samostana niso popolnoma razjasnjeni. Vzrok temu sta t. i. »oporočka grofa Kacelina« iz leta 1070, s katero naj bi ta predal svojemu sorodniku, oglejskemu patriarhu Frideriku, v Furlaniji in na Koroškem v Ziljski dolini in v okolici Beljaka celo vrsto posesti, katere naj bi patriarh podelil samostanu, ki ga bo ustanovil v Možacu, in ustanovna listina možaškega samostana iz leta 1072. Obe listini sta falsifikata kasnejšega časa. R. Härtel je obema dokumentoma namenil po eno poglavje in posebno za ustanovno listino prepričljivo pokazal, da je bila verjetno napisana šele med 1149 in 1184 (starejša literatura 1090—1119), medtem ko je Kacelinova oporočka falsifikat 14. stoletja, ki se močno naslanja na (falzificirano) ustanovno listino. Današnje stanje raziskav je takšno, da je grof Kacelin (verjetno je identičen